
МОВОЗНАВЧА СПАДЩИНА ІВАНА ОГІЄНКА І СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА НАУКА

УДК 821.161.2-31.09

DOI: 10.32626/2309-7086.2025-22.8-14

Дар'я Бановська

ORCID 0009-0008-0786-3307,

аспірантка кафедри української мови,

Кам'янець-Подільський національний

університет імені Івана Огієнка

ЗАМІНА КОМПОНЕНТІВ ЯК МЕХАНІЗМ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ В ТЕКСТАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ

У статті досліджено заміну компонентів як один із ключових видів структурно-семантичних трансформацій фразеологізмів із компонентами-мітологемами в сучасних українських прозових текстах. До аналізу модифікацій застосовано когнітивно-дискурсивний і лінгвокультурологічний підходи. Потлумачено такі типи замін компонентів фразеологічних одиниць, як лексичні, граматичні, семантичні, стилістичні та прагматичні. Проаналізовано їхню роль у формуванні нових смислів. Визначено стилістичні функції трансформованих фразеологізмів, зокрема акцентовано на відображенні процесів десакралізації та ресакралізації в метамодерному художньому мисленні.

Ключові слова: індивідуальне мовлення, мітологема, мовна картина світу, стилістичні функції, сучасна українська проза, трансформація фразеологізмів, фразеологізм.

Постановка проблеми. Фразеологізми з компонентами-мітологемами зберігають «сліди» колективної пам'яті, світоглядних архетипів і релігійних уявлень. Як зазначав І. Огієнко, стійкі сполуки є «душею кожної мови, у тому числі й української» [4, с. 180]. Водночас «фразеологія національної мови зба-

гачується і вдосконалюється, вбираючи в себе безцінні скарби всього того, що впродовж тисячоліть зберігає у своїй пам'яті український народ» [3, с. 59]. Тобто в сучасному художньому дискурсі фразеологізми активно трансформуються, набуваючи нових семантичних і прагматичних відтінків.

Проблема трансформації фразеологізмів неодноразово привертала увагу українських лінгвістів (Г. Аркушин, В. Білоноженко, І. Гнатюк, В. Жайворонок, А. Попович, Л. Скрипник, Н. Сологуб, В. Ужченко, Д. Ужченко та ін.). У вітчизняній науці досліджено структурно-семантичні зміни фразеологізмів у різних функційних стилях, однак стійкі сполуки з компонентами-мітологемами як маркери сакрального досвіду вивчено фрагментарно, що і зумовлює актуальність теми.

Мета статті – проаналізувати заміну компонентів стійких сполук як механізм фразеологічної деривації, визначити її структурні й семантичні параметри, простежити відображення культурної пам'яті та світоглядних зрушень у сучасній українській прозі.

Ілюстративний матеріал, поданий у статті, дібрано за допомогою Генерального регіонального корпусу української мови (ГРАКУ) [2] із текстів сучасних українських письменників (Ю. Винничук, Дара Корній, А. Кокотюха, Т. Малярчук, О. Луцишина, В. Шкляр), що забезпечує реалізацію принципів репрезентативності й достовірності.

Методологічну основу дослідження становлять когнітивно-дискурсивний підхід (розгляд трансформацій як способу концептуалізації досвіду персонажів і авторської інтенції), лінгвокультурологічний аналіз (інтерпретація фразеологізмів як носіїв культурних смислів, відбитків колективної пам'яті), метод суцільної вибірки (підбір прикладового матеріалу), порівняльно-стилістичний аналіз (зіставлення трансформованих висловів із їхніми канонічними варіантами).

Виклад основного матеріалу. У сучасній лінгвістиці побутує декілька класифікацій трансформацій фразеологічних одиниць (ФО). Ми вслід за І. Гнатюк, В. Білоноженко [1], А. Попович [5] поділяємо видозміну ФО на семантичні (власне семантичні й подвійна актуалізація) й структурно-семантичні (лексична заміна, поширення, розгорнена метафора, скорочення, фразеологічний натяк, фразеологічна контамінація).

Особливої уваги заслуговує явище заміни компонентів як «спосіб структурно-семантичної трансформації ФО, що полягає в цілеспрямованій заміні одного, кількох чи усіх її компонентів функціонально схожими елементами» [1, с. 109].

Зауважимо, що цей процес є системним та відображає внутрішні тенденції розвитку фразеологічної системи мови, її чутливість до соціокультурних трансформацій і здатність адаптувати традиційні образи до нових художніх завдань. Заміна компонентів не руйнує фразеологізм, а забезпечує його тривале функціонування, оскільки дозволяє залишати вислів актуальним і семантично гнучким.

Виділяємо чотири групи змін компонентів ФО (див. табл. 1):

1. Лексична заміна компонентів – найчастотніший тип трансформацій ФО, використання авторами синонімічних або близьких за значенням слів задля уточнення образу, індивідуалізації чи стилістичної відповідності контексту.

Лексична заміна фразеологічних одиниць
із компонентами-мітологемами

Традиційний фразеологізм	Трансформований фразеологізм	Цитата (автор)	Стилістична функція
Тяжко на душі [7, с. 730].	Тяжко на серці	Але мені так тяжко на серці (Г. Пагутяк).	Мікропереміщення емоційного центру для посилення тілесності образу.
	Важко на серці	Не зрозумів, що це було, але на серці стало важко (О. Луцишина).	Акцентуація на емоційному складнику.
	Кисло на душі	І коли він зайшов до почки і погляд його впав на недопитий глечик вина, то стало йому якось кисло на душі (Ю. Винничук).	Емоційно-смакове підсилення.
Чорт його знає [7, с. 768].	Біс його знає	Бажано при цьому, щоб це не були зовсім уже випадкові шалави, біс його знає, з якими хворобами (А. Кокотюха).	Емоційне заострення, стилізація під живе мовлення.
У глибині душі [6, с. 28].	У глибині серця	Ба більше – підлісник і сам отримав компліменти, на які сподівався, і які навіть попервах зневажив, але згодом відчув, що вони таки відшукали затишний притулок у глибині його серця (Ю. Винничук).	Поетизація, відображення кордоцентризму.
Накипіти на серці [6, с. 168].	Накипіти на душі	А коли вже було виплеснуто все, що накипіло на душі, шкуринський курінний Гапочка, важко повертаючи язиком, що від рахат-лукуму приклеївся до піднебіння, проказав спроквола (В. Шкляр).	Збереження емоційної інтенсивності.
Скакати у вогонь і в воду [7, с. 654].	Лізти у вогонь і воду	Всяко бувало, та навіть тоді, коли він хотів тільки добра і ліз у вогонь і воду, люди часто вважали, що робить він це не так (В. Шкляр).	Зниження пафосу, наближення до розмовного регістру.
На чотири боки [6, с. 10].	На чотири вітри	Пусти заволоку на всі чотири вітри (М. Дочинець).	Поетизація, метафоричне розширення.
Відійти від гріха подалі [7, с. 101].	Перележати від гріха далі.	Заховався, вирішив перележати від гріха далі (А. Кокотюха).	Іронізування, перехід від активної дії до пасивного очікування.
	Розстріляти від гріха подалі.	Ви не боялися обговорювати зі мною, офіцером, теми, за які інші зараз б завів на вас справу й розстріляв від гріха подалі (А. Кокотюха).	Парадоксальна інверсія сенсу.
	Мовчати від гріха подалі	Це ж мені порадили мовчати від гріха подалі (А. Кокотюха).	Контекстуальне конкретизування.
Як баран на нові ворота [7, с. 23].	Як барани на біблійні ворота	Чого то ви всі на мене вилупилися, як барани на біблійні ворота? (Ю. Винничук).	Додання релігійного підтексту, посилення абсурду.

Лиха доля [7, с. 215].	Гірка доля	Що ж, – зітхнула голова, – така моя гірка доля ! (Ю. Винничук).	Посилення експресивності, драматизація.
Чорт приніс [7, с. 768].	Дідько приніс	Дідько тебе приніс, Оресте (А. Кокотюха).	Побутове зниження.
Пригріти гадюку на грудях приніс [7, с. 359].	Пригріти змію на грудях	Можна сказати – змію на грудях пригріла (Ю. Винничук).	Синекдохічне узагальнення образу.
Вража мати [7, с. 370].	Бісова мати	Бісова мати! (В. Шкляр).	Демонологічне підсилення емоцій.
Підливати масла у вогонь приніс [6, с. 96].	Підкласти дров у вогонь.	Тихо, розбудиш небожа, – прошипів Рокицький у відповідь, але його зацитькування тільки підклали дров у вогонь (Т. Малярчук).	Зміна типу дії, підсилення образу неконтрольованості.

2. Граматична заміна компонентів (число, відмінок, спосіб, особа тощо) створюють ефект зсуву модальності, відображаючи зміну авторської інтенції – від фіксації факту до звернення, наказу або іронічної гри (див. табл. 2).

Таблиця 2

Граматична заміна компонентів фразеологічних одиниць

Традиційний фразеологізм	Трансформований фразеологізм	Цитата (автор)	Стилістична функція
До чорта в зуби приніс [7, с. 770].	Чортам у зуби	Якщо комусь вдасться намацати брід, то щасливчик потрапить прямо чортам у зуби (В. Шкляр).	Підсилення загрози через множинність, створення відчуття масовості.
Серце краялося [7, с. 639].	Не крайте серце	Ох, бабо Ярко, не крайте серце (Д. Корній).	Зміна модальності, емоційний заклик.
Смикнув чорт за язика [7, с. 767].	Смикнула себе за язик	Там, де серце, – переконано мовила Лілія і смикнула себе за язик. (Г. Пагуляк).	Десакралізація, психологічна рефлексія.

3. Стилістичні та прагматичні трансформації ФО – використання фразеологізмів для створення комічного, іронічного або соціально маркованого ефекту за допомогою введення їх у специфічний дискурс (сленг, професійну лексику) (див. табл. 3).

Таблиця 3

Стилістичні та прагматичні трансформації фразеологічних одиниць із компонентами-мітологемами

Традиційний фразеологізм	Трансформований фразеологізм	Цитата (автор)	Стилістична функція
Давати чортів приніс [7, с. 180].	Виписати чортів	Ви б перший мені чортів виписали, аби я отак, без перевірки, переконаного відпустив (А. Кокотюха) / Як не достукався – випишу чортів (А. Кокотюха).	Канцеляризація, іронічне ослаблення конфлікту.

Продовження таблиці 3

Влазити в душу приніс [7, с. 116].	Лізти в чужі сердечні справи	Липинський не розпитував, бо не мав звички лізти в чужі сердечні справи, тільки якось за вечерею обережно дав знати, що все бачить і готовий допомогти, якщо потрібно (Т. Мальярчук).	Конкретизація, психологізація, послаблення абстрактності.
Земля тікає з-під ніг приніс [7, с. 263].	Земля гойдається під ногами	Земля гойдається під ногами (С. Андрухович).	Трансформація динаміки, створення тривожної ритмічності.
Загнати на той світ приніс [6, с. 102].	Забрати на той світ	Але тоді вже сам перелесник змушував жінку мовчати, погрожуючи забрати з собою на той світ (Д. Корній).	Перенесення акценту на активного агента, фольклоризація.
Смерть за плечима приніс [7, с. 670].	Смерть під язиком	Мені здавалося, що то страшний гріх, переймати на собі чуже життя і жити ним, жити цим не своїм життям замість того, хто відійшов, і весь час усвідомлювати, що це не твоє життя, не твоя доля і не твоє щастя, а просто жити і смерть під язиком тримати (Ю. Винничук).	Концептуальний зсув: від загрози до стану усвідомлення.
Розбилося серце [7, с. 640].	Серце лусне	Тут часом як не вип'єш, то серце лусне (В. Шкляр).	Гротескне зниження, комічний ефект.

4. Семантична інверсія є показовим способом зміщення смислового центру фразеологізму. Вона відображає метамодерну тенденцію до гри з традиційними образами, руйнування очікувань читача, полеколи й гумористичного зниження трагедійних образів (див. табл. 4).

Таблиця 4

Семантичні інверсії в ФО з компонентами-мітологемами

Традиційний фразеологізм	Трансформований фразеологізм	Цитата (автор)	Стилістична функція
Стерти з лица землі [6, с. 63].	Здмухнути з лица землі	Брат відкидався на твердому дивані і набирав у груди повітря, ніби збирався <i>здмухнути</i> все, що бачить перед собою, <i>з лица землі</i> (Т. Мальярчук).	Іронізація, контраст між дією й результатом.
Відійти у небуття [6, с. 108].	Відійти у засвіти	<i>Та потім Мирон здогадався, що це не тато прийшов з того світу, а навпаки, він, Мирон, відійшов у засвіти, де вони не могли розминутися</i> (В. Шкляр).	Фольклоризація, фольклоризація.
Карати на смерть [6, с. 175].	Замучити на смерть	<i>І врешті доходять до того, що мучить щодня чи кожної ночі – поки не замучить на смерть</i> (Д. Корній).	Переорієнтування на стан жертви, посилення емпатії.
	Приречений на смерть	<i>Людина приречена на смерть і людина страчена викликали в будь-якому каталі однакові емоції, вони всі були не чим іншим, як піцями, де тільки на певний час зачайлася чия душа</i> (Ю. Винничук).	Перехід дієвої до означальної характеристики.

Висновки. Отже, заміна компонентів стійких сполук є формою фразеологічної деривації, що забезпечує динаміку фразеологічної системи. На відміну від повної деструкції фразеологізму, вона зберігає ядро значення, залишаючи образ упізнаваним. Так мова балансує між традицією та інновацією.

У сучасній прозі трансформації фразеологізмів виконують функції іронізування, психологізації та соціальної маркованості мовлення.

Ілюстративний матеріал відбиває амбівалентність процесів: із одного боку, спостерігаємо десакралізацію образів (*чорт, біс, той світ*), а з іншого – посилення мітопоетичного забарвлення через поетизацію (*засвіти, біблійні ворота*).

Модифіковані фразеологізми зберігають упізнаваність, але отримують нові інтерпретаційні відтінки, що свідчить про гнучкість фразеологічної системи української мови.

Список використаних джерел і літератури:

1. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. Київ: Наук. думка, 1989. 156 с.
2. Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК) / М. Шведова, Р. Фон Вальденфельс, С. Яригін та ін. Київ; Львів; Сна, 2017–2021. URL: <https://uacorpus.org/> (Дата звернення 08.09.25).
3. Коваленко Н. Д. Фразеологія в діалектному мовленні: ареальне варіювання та функціонування: дис. ... д-ра філол. наук: 10. 02. 01. Київ, 2021. 470 с.
4. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Рідна мова / упоряд., авт. передмови та коментарів М. С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2010. 436 с.
5. Попович А. С. Мовностилістичні особливості української сатирично-гумористичної прози: монографія. Кам'янець-Подільський: ІПП Буйницький О. А., 2008. 172 с.
6. Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник української мови: близько 2500 виразів. Київ: Освіта, 1998. 224 с.
7. Фразеологічний словник української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка, 1993. 984 с.

References:

1. Bilozhenko, V. M., & Hnatiuk, I. S. (1989). Funktionsuvannia ta leksykohrafichna rozrobka ukrainskykh frazeolohizmiv [Functioning and lexicographic development of Ukrainian phraseologisms]. Kyiv: Naukova dumka. 156 p. (in Ukr.).
2. Heneralnyi rehionalno anotovanyi korpus ukrainskoi movy (HRAK) [General regionally annotated corpus of the Ukrainian language] (2017–2021). Kyiv; Lviv; Jena. URL: <https://uacorpus.org/> (Accessed: 08.09.2025). (in Ukr.).
3. Kovalenko, N. D. (2021). Frazeolohiia v dialektnomu movlenni: arealne variuvannia ta funktsionuvannia [Phraseology in dialect speech: areal variation and functioning]. (Doctoral dissertation). Kyiv. 470 p. (in Ukr.).
4. Ohienko, I. (Mytropolyt Ilarion). (2010). Ridna mova [Native language] / M. S. Tymoshyk, Ed., preface & comments. Kyiv: Nasha kultura i nauka. 436 p. (in Ukr.).
5. Popovych, A. S. (2008). Movnostylistychni osoblyvosti ukrainskoi satyrychno-humorystychnoi prozy: monohrafiia [Linguistic and stylistic features of Ukrainian satirical-humorous prose: monograph]. Kamianets-Podilskiy: PP Buynitskyi O. A. 172 p. (in Ukr.).
6. Uzhchenko, V. D., & Uzhchenko, D. V. (1998). Frazeolohichni slovnyk ukrainskoi movy: blyzko 2 500 vyraziv [Phraseological dictionary of the Ukrainian language: about 2,500 expressions]. Kyiv: Osvita. 224 p. (in Ukr.).
7. Bilozhenko, V. M., et al. (Eds.). (1993). Frazeolohichni slovnyk ukrainskoi movy [Phraseological dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka. 984 p. (in Ukr.).

Daria Banovska

COMPONENT SUBSTITUTION AS A MECHANISM OF PHRASEOLOGICAL DERIVATION: EVIDENCE FROM CONTEMPORARY UKRAINIAN PROSE

Phraseological units containing mythologeme components belong to the most stable elements of language, as they preserve collective memory, worldview archetypes, and religious representations. In contemporary literary discourse, however, they are subject to active transformation, acquiring new semantic and pragmatic shades of meaning. Despite the considerable body of research on structural and semantic changes in phraseology, the functioning of phraseological units with mythological components has been examined only fragmentarily, which underscores the relevance of this study.

The purpose of the article is to analyze component substitution as a mechanism of phraseological derivation, to identify its structural and semantic parameters, and to trace the reflection of cultural memory and worldview shifts in contemporary Ukrainian prose. The empirical base comprises texts drawn from the General Regionally Annotated Corpus of the Ukrainian Language (GRAC), which ensures both the representativeness and reliability of the illustrative material. The methodology combines a cognitive-discursive approach (viewing transformations as a means of conceptualizing characters' experience and authorial intention), linguo-cultural analysis (interpreting phraseological units as carriers of cultural meanings and collective memory), the method of continuous sampling, and comparative-stylistic analysis.

The study demonstrates that component substitution is a systemic phenomenon reflecting internal tendencies in the development of the phraseological system. Rather than destroying the structure of an expression, it preserves its semantic core, thus maintaining a balance between tradition and innovation. Four main groups of substitutions are identified: lexical, grammatical, stylistic-pragmatic, and semantic inversions. It is established that such transformations perform functions of ironization, psychologization, and sociolectal differentiation, while also contributing either to the desacralization or, conversely, the poetization of images.

Modified phraseological units remain recognizable but acquire new interpretative potential, actualizing cultural meanings and revealing the flexibility of the Ukrainian linguistic system.

Key words: contemporary Ukrainian prose, idiolect, mythologemes, phraseological transformations, phraseology, stylistic functions, linguistic picture of the world.

Отримано: 10.09.2025 р.